

- BÜKY LÁSZLÓ 2012. „...testben, lélekben tisztán...” – A test(részek) kontingenciái és értékállapotaik Füst Milán költői nyelvében. Magyar Nyelvőr 136: 420–39.
- FÓNAGY IVÁN [é. n.]. A költői nyelvről. Corvina, h. n., é. n. [Bp. 1999.]
- HAMMERSCHLAG JÁNOS 1965. [A] korál. In: BARTHA DÉNES főszerk., Zenei lexikon 1–3. Zeneműkiadó Vállalat, Bp.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NIRSCHY OTT ALADÁR 1979. [A] korál. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk. [et al.], Világirodalmi lexikon. 1–19. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970–1996.
- PÁL JÓZSEF – ÚJVÁRI EDIT szerk. 1997. Szimbólumtár. Balassi Kiadó, Bp.
- PERNYE ANDRÁS 1965 [A] korálfeldolgozás. In: BARTHA DÉNES főszerk., Zenei lexikon 1–3. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
- RAJECZKY BENJAMIN 1981. Mi a gregorián? Zeneműkiadó, Bp.
- TAMÁS ATTILA 1978. Weöres Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Weöres Sándor 1968. Merülő Szaturnusz. Magvető Könyvkiadó, Bp.

BÜKY LÁSZLÓ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tűzvető acél. – Ez a szókapcsolat nemrégiben már felbukkant ugyanebben a rovatban. BÜKY LÁSZLÓ fűzött hozzá magyarázatot (MNY. 2012: 334–5) az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (= SZT.) néhány olyan címszavát tárgyalva, amely a vargamesterséggel kapcsolatos. Hozzászólásommal egyrészt azt kívánom igazolni, hogy BÜKY téves eredményre jutott; másrészt és általánosabb tanulsággal arra a hibára szeretném felhívni a figyelmet, amely miatt próbálkozása félresiklott.

A SZT. *tűzvető* címszava (13: 678) feltehetőleg azzal keltette fel BÜKY érdeklődését, hogy a szócikkben a jelentés helyén kérdőjelet találunk, vagyis a szótár nem vállalta a jelentés meghatározását. Erre az óvatos megoldásra többek között az inthette a szerkesztőket, hogy a rendelkezésükre álló forrásanyagban a *tűzvető* csak egy adattal van jelen; egy 1627-es kolozsvári jegyzékből idézhatték: „Egj horgas varga kes, *Tuz vetoő Achellal Eggiut*”. (A dőlt szedés tölem való; a SZT. – szerintem helytelenül – példamondataiban nem szokott kiemeléssel élni.)

Mivel a *tűzvető acél* az idézetben a *vargakés* társaságában szerepel, BÜKY abból kiindulva próbálja a jelentését megfejteni, hogy a vargamesterség kifejezésével van dolgunk. Ezért hívja segítségül KOVÁCH ALBERTnek a vargamesterség műszavaiból összeállított listáját (Nyr. 1873: 331), amelyben ez a részlet is olvasható: „*Acél* vagy *stágli*.” BÜKY azt állítja, hogy a *stágli* nem ’acél; Stahl’ jelentésű; ő inkább a német *Stachel* ’tüske’ szóból igyekszik levezetni, így: „*Stachel* → m. *stakel → *stákli → *stágli*”. Erre az a leírás készíti, amelyet a FRECSKAY-féle mesterségyszótárnak (Hornvánszky, Bp., 1912) a csizmadia-, cipész- és vargamesterségről szóló fejezetében (53–60) talált a tűzés műveletéről. BÜKY úgy véli, hogy a *stágli* az ott bemutatott öltésbőkö szerszámot (illetőleg annak szűrős végét) jelölheti. – A FRECSKAY-mű szótári részében (582) *tűzőár* ’Eintechörtl’ szerszámnev is van, ez azonban a mesterséget leíró fejezetbe nem került be. Számomra úgy tűnik, hogy BÜKY szerint a tűzőár és a stágli ugyanaz a szerszám, vagy legalábbis azonos a funkciójuk.

A SZT.-beli *tűzvető* szó utótagjában pedig BÜKY szerint a *vet* igének az a jelentése

jut szerephez, amelyet az ÉrtSz. nyomán némi egyszerűsítéssel így adok meg: ‘(néhány állandósult szókapcsolatban:) bizonyos mozdulatokkal kész formába hoz, előkészít vmit; pl.: *ágyat, vályogot, téglát vet | alapot vet vminek vagy alapját veti vminek*’. Az összetételi előtagról BÜKY külön nem szól, de magyarázatának zárómondatával nyilvánvalóvá teszi, hogy a tűzés műveletét jelölő elemet lát benne: „A SzT. adatában lévő tűzvetővel a tűzést készítették elő, tűzés(helye)t vetetettek [!], azaz ’tűzőár’ a *tuz veteő Achel*” (MNy. 1912: 335).

A következőkben megjegyzéseket fűzök az ismertetett levezetés részleteihez és egészéhez, s egyben teljesen másféle jelentésmagyarázattal igyekszem felváltani a szótárbeli kérdőjelet.

Az első kérdés természetesen ez: valóban a vargamesterség kifejezése-e a *tűzvető acél*? Az idézett szövegkörnyezet alapján kézenfekvőnek látszik, hogy igen. De szükségszerű-e, hogy így legyen? Levezetésemből kitűnik majd, hogy szerintem nem feltétlenül.

BÜKY nem említi – jóllehet támogathatná az elképzelését –, hogy a SzT. az 1627-es adatot az *acél* szócikkében (1: 69–70) is idézi, még hozzá valamivel nagyobb szövegkörnyezettel; a dölt szedést a szótárhoz alkalmazkodva most szándékosan mellőzöm: „Varganak valo Achel nro 6 Egj horgos [itt így!] varga kes, Tuz ueteő [itt így!] Achellal Eggiut”. Ennek a címszónak ez a 4. jelentése, és a szótár itt vállalja a meghatározást: ‘(varga)szerszámfajta’. Megmutatkozik azonban annak a hátránya, hogy a SzT. nem él a dölt szedéssel: nem tudhatjuk biztosan, hogy a szócikkírói-szerkesztői szándék szerint ez a jelentés az idézet mindkét *acél* alakjára érvényes-e, vagy esetleg csak az elsőhöz tartozik.

Az „*Aczel* vagy *stágli*” szópárral kapcsolatban BÜKY, sajnos, nem emeli ki azt a tényt, hogy KOVÁCH ALBERT listája pusztá felsorolás jelentések nélkül. A szópár jelentését tehát nem tudhatjuk, legfeljebb következtethetünk rá. Annyi biztos – s ezt BÜKY is jól látja –, hogy az 1873-as műszójegyzékben az *acél* és a *stágli* jelentése ugyanaz. Ha a *stágli* tényleg a német *Stachel* ’tüske’ szóval függ össze, akkor a szinonim szópár tagjai hegyes acéleszközt jelölnek. Az azonban egyáltalán nem szükségszerű, hogy ez az eszköz éppen a tűzőár legyen. – Megítélésem szerint BÜKY nagyjából jó helyen keresi a *stágli* eredetét. A származtatásban azonban nem a német köznyelv *Stachel* formájából kellene kiindulnia, hiszen így arra kényszerül, hogy a magyarban adatokkal nem igazolható *ch* > *k* hanghelyettesítéssel és *kl* > *gl* asszimilációs zöngésüléssel számoljon. (Az adathiányt a csillagokkal korrekt módon jelzi.) Egyszerűbb, természetesebb, így valószínűbb megoldás egy német nyelvjárási formából magyaráznunk a *stágli* szakszót. Erősen számításba vehető a SCHMELLER-féle bajor szótárban (Bayerisches Wörterbuch. Oldenbourg, München, 1872–1877. 2: 744) közölt *Stàgl* alak.

A SCHMELLER-szótár most említett helye, a *der Stahel* szócikk, olyan néprajzi információval is szolgál, amely értékes adalék a *tűzvető acél* kifejezés jelentésének a megfejtéséhez: „Der Bauer nennt *Stàhhel* vorzugsweise das pfriemenförmige Eisen, das er neben Messer und Gabel in einer Scheide in der Hosentasche führt, und zum Wetzen und andern Verrichtungen braucht; (*Wetzstahl, Feuerstahl*) [a végén a két összetett szót én emeltem ki].” Azaz: ’A paraszt *Stàhhel*-nek főleg azt az ár formájú vasat nevezi, amelyet kés és villa mellett egy tokban tart a nadrágzsebében, s amelyre a fenéshez és más műveletekhez van szüksége; (*fenőacél, tűzacél*).’ – Ha elfogadjuk, hogy ez a *stágli* jellemzése (a jelek szerint meglehetősen bátran elfogadhatjuk), akkor ez csak ár formájú acéleszköz, de nem (vagy nem elsősorban) ár, inkább fenőacél, amely például tűzcsiholásra is alkalmas. A néprajzi leírás egyben azt is megvilágítja, miért szerepel a SzT. idézte kolozsvári jegyzékben a vargakés és a tűzvető acél „együtt”: azért, mert közös tokban tartják őket.

Már BÜKY cikkének olvasása közben (vagyis a SCHMELLER-idézetet még nem ismerve) úgy gondoltam: nem kellene ragaszkodni ahhoz a feltételezéshez, hogy a *tűzvető acél* denotátuma speciális vargaszerszám. A SzT.-beli szövegkörnyezet alapján nyilvánvaló, hogy ez a szókapcsolat olyan acéleszközt jelöl, amelyre a vargának is szüksége lehet; de ebből még nem következik, hogy ez az eszköz kifejezetten vagy kizárólag erre a foglalkozásra jellemző. Ezt szem előtt tartva térek rá a *tűzvető acél* jelzős szerkezet összetevőinek és egészének az elemzésére.

A szintagma alaptagjával kezdem. „A magyar nyelv nagyszótára” (= Nszt.) az *acél* címszónak öt főnévi és három melléknévi jelentését különbözteti meg. Ezek közül nekünk most a 2. főnévi jelentés a fontos: ’ebből [ti. acélból] készült eszköz, szerszám, ill. vmilyen eszköznek acélból készült része’. Ebből a meghatározásból kitűnik, hogy (legalábbis elvileg) sokféle szerszám említhető *acél* néven. Hogy közülük a tűzvető acél mi csoda, az a jelzőnek a jelentésén múlik.

Mint már szoltam róla, BÜKY a *tűzvető* melléknév utótagját ’előkészítő’ jelentésűnek tartja, mivel a *vet* ige jelentései közül a ’kész formába hoz, előkészít vmit’-et véli benne felfedezni. Szerintem ennek a feltevésnek a helyessége kétséges. Az említett jelentés ugyanis olyan állandósult szókapcsolatokra jellemző (*ágyat vet, téglát vet, vályogot vet*), amelyekben az igenek dolognév a tárgya, nem pedig egy művelet megnevezése. Márpedig BÜKY jelentésmagyarázatának logikája szerint a *tűzvető* melléknév előtagja nem dolgot, hanem műveletet (’tűzés’) jelöl.

A nagyobb baj azonban nem a melléknév utótagjának, hanem az előtagjának az értelmezésével van. BÜKY itt követi el azt a súlyos módszertani hibát, amelyre a bevezetőben utaltam. Számomra érthetetlen, hogyan tarthatja teljesnek és meggyőzőnek a saját jelentésmagyarázatát, ha nem tisztázza azt az alapkérdést, mi is pontosan a *tűzvető* előtagja. Levezetésének világosabb részleteiből az következik, hogy egy ’tűzés’ jelentésű *tűz* főnév. BÜKY azonban nem teszi fel ezt a kulcskérdést: létezik-e (vagy létezett-e valaha) ilyen? Ha ismerne ilyen főnevet, azt idéznie kellene, hiszen „koronatanúként” igazolhatná a magyarázatát. Úgy tűnik azonban, hogy nincs tudomása megfelelő adatról. Ezen nem is csodálkozom: sem az értelmező szótárakban (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²), sem a nyelvtörténetiekben (NySz., Gl., SzT.), sem az etimológiaiakban (TESz., EWUng.), sem az ÚMTsz.-ben, sem pedig a Nszt. cédu-laanyagában (= NSz.) nem találtam ’tűzés’ jelentésű *tűz* főnevet. – Arra sem gondolhatunk, hogy a *tűzvető* előtagja olyan, csakis előtagként élő, a megfelelő ige alapján mesterségesen megalkotott elem, amilyen a *jár-* (*jármű, járőr*), a *lát-* (*láthatár, látélet* stb.), a *lő-* (*lőszer, löfegyver* stb.), *véd-* (*védangyal, védjegy* stb.) és társaik. Ezek ugyanis mind nyelvújítási (vagy még későbbi) alkotások, s bennük az előtagnak a melléknévi igenévének megfelelő jelentése van. A *tűzvető* előtagjára ebből a két tulajdonságból egyik sem érvényes.

A *tűzvető acél* szintagma összetevőinek elemzése azt mutatja, hogy BÜKY magyarázatának az alaptagot és a jelző utótagját illetően is vannak gyenge pontjai, de a levezetés elsősorban a jelző megfelelő előtagjának a hiányán bukik meg.

Mi lehet valójában a *tűzvető* előtagja? Erre természetes válasz kínálkozik: a ’Feuer’ jelentésű *tűz*. Összefér-e ez az utótaggal, valamint a szintagma alaptagjával? Szerintem kétségtelenül: a *tűzvető acél* jelentése minden bizonnyal ’tűzcsiholó acéleszköz’.

A melléknév utótagja nem lehet más, mint a *vet* ige neve. Az ige jelentései közül azonban nem az ’előkészít’-et képviseli, hanem a ’szór’-t, illetve még inkább ezt: ’(gyűlékony vagy kemény súrlódó anyag lángot, szikrát stb.) hirtelen kibocsát magából’. Az

utóbbi definíciót az ÉrtSz. adja meg, megtoldva a *lángot vet*, *lobbot vet*, *szikrát vet* szókapcsolatokra való utalással (ezeknek a régebbi adataihoz l. a NySz., ill. a SzT. megfelelő szócikkait). – Közvetett bizonyítékként ezek a szerkezetek is lehetségesnek mutatják a *tüzet vet* (egykori) használatát. De nem kell beérnünk a pusztá lehetőséggel, hiszen a *tüzet vet* szintagma adatos. Igaz, a NySz.-ban dokumentált régi (a forrás miatt pontosan meg nem határozható korú) példája ’tüzet hajít (vmire, hogy az felgyulladjon)’ jelentésű, s ez csak félig-meddig felel meg a *tűzvető acél* szókapcsolatban képviseltnek: „Az tatárság mindenütt *tüzet vete* s égeté az országot” (TörtT. I. 2: NySz. 3: 1135). A *tüzet vet* használata (átvitt értelme ellenére is) közelebb áll a *tűzvető acél* szerkezetben képviselthez abban az adatban, amelyet a Nszt. készítéséhez összeállított elektronikus korpusz („Magyar történeti szövegtár”, rövidítése: MTSzt., lelőhelye: <http://www.nytud.hu/hhc/>) tartalmaz 1928-ból, Tamási Árontól: „Ferkében *tüzet vetett* a sok verés emléke. Két szeme felizzott.”

Adatos-e (a SzT.-on kívül) maga a *tűzvető*? Igen, a Nszt. készítéséhez használt háromféle forrástípusból. – Mind a szótárhoz gyűjtött cédulaanyagban (= NSz.), mind az előbb említett elektronikus korpuszban (= MTSzt.) megvan a következő Vörösmarty-adat 1823-ból: „Míg *tűzvető* vivóinkat [= ? vívóikat] veri Hős társad”. – A szótárírást segítő, kereskedelmi forgalomban is kapható CD-k néhány példájából kettőt idézek: „A bizánci tűzmester lövésre ajzza a *tűzvető* gépet” (1886: Jókai Mór: Összes művei. Unikornis Kiadó – Arcanum Adatbázis Kft., Bp., 2001); „A harcokcsiban légkondicionáló berendezést, *tűzvető* rendszert és távmérőt helyeztek el” (1997: Tények könyve. NATO. Arcanum Adatbázis Kft. – Greger-Delacroix, Bp., 2001). – Érdekeséggéppen pedig a cédulaanyag elvezet minket Baróti Szabó Dávid szótárához (1792) és Sándor István gyűjteményéhez (1798), amelyekből kitűnik, hogy a *tűzvető hegy* (avagy *tűzvetőhegy*) jelentése ’tűzhányó, vulkán’. (Egyébként a CzF. egyik utalása is jelzi, hogy *tűzvető* = *tűzhányó*.) – Mindezekben persze ’hajít, lő, okád’-féle a *vet* jelentése, tehát csak részben érintkezik a *tűzvető acél* szókapcsolatban képviselttel. Ez azonban nem dönti meg a kifejezés ’tűzcsiholó acél-eszköz’ értelmezését; csupán arra mutat, hogy a *tűzvető* melléknévnek nem egyszerűen önmagában, hanem az *acél* bővítményeként van ’tűzcsiholó’ jelentése.

Az *acél* viszont bővítménye nélkül is jelöli a tűzcsiholó acélszerszámot. SZABAD-FALVI JÓZSEF a NéprLex. szócikkében (5: 392–3) ezt írja a tűzszerzámról: „a tűzgyújtás ősi eszköze: acél, kova és tapló. Segítségével csiholják a tüzet oly módon, hogy az acélt a kovával összeütögetik, s a kipattanó szikrával meggyújtják a taplót. Ezt szalmából, szénából, [!] készített csóvába, száraz falevélbe, fűcsomóba dugják, és addig csóválják, míg az átáramló levegő lángra nem lobbantja.” A Nszt. példamondatai között is akad olyan, amely az *acél* ilyen használatát tanúsítja: „mivel ő ellensége vala a gyufának, tehát Zsebéből kivette az *acélt* [ti. a tűzszerzámot – a Nszt. adta kiegészítő magyarázat] és kovát, Kicsiholt rágyujtott” (1860: Tatár Pétertől). Az ÉrtSz. az *acél* szócikkében népnyelvi jelentésárnyalatként veszi fel ezt: ’tűz csiholására való acéldarab’. Az ÚMTsz. ugyancsak megadja ezt a jelentést, főként az Alföldről, de a Dunántúlról is adatos. A SzT. *acél* szócikkében is szerepel ’csiholó acél’ jelentés, 1843-as adattal: „a’ Legénytől elvettünk két garast és égy *atzélott*”. – Kiegészítésül szeretnék emlékeztetni arra, hogy a SCHMELLER-idezet szintén utal a *Stähel* ’Feuerstahl’ jelentésére.

Hogy a SzT.-beli *tűzvető* melléknévet ’tűzcsiholó’-ként volna érdemes értelmezni, azt szerintem a vele azonos lapon (13: 678) található *tűzütő* címszó is megerősíti. Sajnos, a szótár (talán az adatnak a forrásaiban való társtalansága miatt) ennek a jelentését

is kérdőjellel helyettesíti. Az adat egyébként 1800-ból való: „Czupor Mihály, és Ekárt György Ő gklmek el indulván Szebenbe ... adtunk a ’ Kezekbe egy pár tűz ütő atzélet az árra [ti. ára] 28 Pénz”. A NéprLex. leírására gondolva a ’tűzcsiholó’ jelentés megadásának vállalása itt még a *tűzvető* eseténél is indokoltabb volna. Ezt az értelmezést támogatja az ÉrtSz. *tűz* szócikkébe (elavultnak minősítve) felvett *tűzet üt* ’acéllal, kovával szikrát üt’ is; ráadásul erre a szókapcsolatra már a 16. és a 17. századból vannak példák: „fugillare: feuer schlagen: *tyzeth ythni*” (1550 k.: Gl. 735); „A tűzkövel *tűzet ütünk* és kiverünk” (1673: NySz. 3: 904).

Talán BÜKY sem állította volna téves vágányra a gondolatmenetét, ha a SzT. tanulmányozása közben felfigyelt volna a *tűzvető* szomszédságában található *tűzütő* melléknévre. Ha pedig visszalapozunk néhányat, ráakadunk a *tűzacél* címszóra (SzT. 13: 668). Ez a szócikk vállalja a ’Feuerstahl’ jelentés megadását, noha egyetlen (1627-es) adata ugyanabból a kolozsvári jegyzékből való, mint a *tűzvető* melléknévé: „3 odafel valo giertia Tarto, fa az laba, Ittem haro(m) giertia hamma veúeo, es ket *Tuz Achel*”. Kár, hogy pár lappal később, a *tűzvető* szócikkében a szótár nem követte ezt a bátor és természetes megoldást. – Egyébként a nagyszótári cédulák között is van *tűzacél* adat egy 1879-es áru-lajstromból: „Tűzütésre szolgáló aczélok, *tűzacél*, ... – feuerstähle” (NSz.).

Az 1627-es kolozsvári jegyzék a *tűzvető* jelző alkalmazásával a szerszámnak egy olyan tulajdonságát emelte ki, amely (ha mondhatjuk így) szakmák felett áll. Helyette a lista összeállítója használhatta volna a *fenőacél* megnevezést is; ez közvetlenebbül utalna a vargakéssel való kapcsolatra, mármint az élező funkcióra. – Nemcsak az értelmező szótárakban (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²) van *fenőacél*, hanem maga a SzT. is felvesz ilyen címszót (4: 30). (Vö. még a Gl. *fenít* címszavával.) Hadd utaljak itt is vissza arra, hogy SCHMELLER szintén megemlíti a „Stähel” ilyen szerepét (*Wetzstahl*).

Ö s s z e g e z v e: BÜKY LÁSZLÓ magyarázata többféle okból sem fogadható el; ezek közül a *tűzvető* előtagjával kapcsolatos tisztázatlanság és adathiány áll az első helyen. Remélem, sikerült igazolnom, hogy a *tűzvető acél* szókapcsolat jelentése nem ’tűzőár’, hanem ’tűzacél’, azaz ’tűzcsiholó acéleszköz’. A SzT. a *tűzvető* szócikkében túlzott óvatossággal és következtetlenül illesztett kérdőjelet a jelentés helyébe.

HORVÁTH LÁSZLÓ

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Otthontól hazáig Petőfi Sándor János (1931–2013)*

1. 2013. február 10-én, Budapesten, életének 82. évében elhunyt Petőfi Sándor János, az MTA külső tagja, nemzetközi hírv nyelvtész, a szövegnyelvészet úttörője.

A 75. születésnapját köszöntő DVD ROM címében a szerkesztők Petőfi Sándor János professzor alakját a v á l t o z t a t á s a i b a n ragadták meg: ’Egyik egyetlenről a má-

* A Magyar Nyelv szerkesztősége ezzel a közleménnyel tiszteleg a neves tudós emléke és munkássága előtt.